

کمال شایستگی است. تلاش محقق کتاب مشکور باد.

## — معرفیهای اجمالی —

### موسوعة اطراف الحديث النبوی الشریف

فراه آمدۀ ابوهاجر محمّد السعید بن بسونی زغلول. (بیروت، عالم التراث، ۱۴۱۰). ۱۱ ج، ۶۸۹۱ ص، رجلی.

فهرست نگاری احادیث و تنظیم معجمهای الفبایی برای سهل الوصول ساختن متون حدیثی، پیشینه بسیار کهنی دارد. در میان این مجموعه‌ها، کهنترینشان مجموعه‌هایی است با عنوان الأطراف که احادیث را بر اساس حروف آغازین آنها ترتیب داده است. در میان این دسته آثار، باید از اطراف الصحیحین، از خلف بن حمدون واسطی (متوفای ۴۰۱) یاد کرد. در سالهای اخیر که پژوهشهای گونه‌گون در ابعاد فرهنگ اسلامی گستره درخوری یافته است، معجم نگاری و تدوین کتابهای کلیدی نیز دامنه وسیعی یافته است. (رک: علم فهرس الحديث نشأته و تطوره و اشهر مادون فیه. یوسف مرعشلی. بیروت، دارالمنعرفه، ۱۴۰۶). آنچه اینک به معرفی آن می‌پردازیم، فهرست الفبایی دقیق و کارآمدی است از اطراف حدیث و مقاطع آن بر اساس ۱۵۰ کتاب حدیث، سیره، فقه، رجال و تفاسیر.

مؤلف که سالها مشغول فهرست نگاری از متون حدیثی بوده است، اینک با یاری کامپیوتر، این طرح عظیم و اعجاب‌آفرین را پی نهاده و سامان داده است. دکتر عبدالغفار، سلیمان البنداری در مقدمه مفضل و سودمند خود از آثار و فوائد معجم نگاری به طور اعم در شناخت متن، اسناد احادیث و شناخت چگونگیهای روایات، و نقش این معجم به طور اخص در ضمن هجده فصل سخن گفته است. آنگاه شیوه تدوین و بهره‌رسانی آن را به دقت نشان داده است. (ج ۱، ص ۱۶-۲۸). وی در این مقدمه به گونه‌عینی نشان داده است که چگونه با یاری این گونه معجمها می‌توان تصحیفها و تحریفها را از اسناد و متون حدیث زدود؛ مشابهات و همگونیهایی روایات را استخراج کرد و منابع مختلف حدیثی، تفسیری و تاریخی را در شناخت دقیق هریک به کار گرفت. (ج ۱، ص ۳۹). با همراه داشتن این مجموعه، به راحتی می‌توان به روایات در متون تفسیری، تاریخی، حدیثی و غیر آن آگاهی یافت. همچنین از نقد و تحلیل محدثان و نقادان متون حدیثی و شارحان آن درباره حدیثی، و نیز از چگونگی سند آن در متون رجالی آگاه شد.

به هر حال، این مجموعه خدمتی است بزرگ و برای پژوهشگران کلید و راهنمایی است کارآمد. امید است پژوهشیان ما با دقتی

### تفسیر القرآن الکریم. ج ۷ (سورة الواقعة والجمعه والطارق والأعلى والزلال)

محمّد بن ابراهیم صدرالذین الشیرازی. تحقیق محسن بیدارفر. (قم، انتشارات بیدار، ۱۴۱۱). ۵۱۲ ص، وزیری.

از جمله آثار گرانقدر و عظیم صدرالمتألهین، سلسله تفاسیری است که در توضیح و تبیین برخی از سوره‌ها نگاشته است. این تفسیر با ابعاد گونه‌گونی که دارد، اگر به فرجام می‌رسید از مهمترین و گسترده‌ترین تفاسیر شیعه تلقی می‌گشت. در اهمیت این تفسیر و شیوه نگارش و روش تفسیری مرحوم آخوند، در مقامی دیگر به اجمال سخن گفته‌ام («شناسایی برخی از تفاسیر شیعه»). حوزه شماره ۲۰، ص ۷۸). در این مجال، اظهار نظر استاد سید جلال الدین آشتیانی که از آشنایان ژرفنگر فلسفه صدرایی و از مدافعان جدی مکتب صدرالمتألهین است، یاد کردنی است:

ملاصدرا در این تفسیر، متعرض اقوال مفسرین و روایات وارده از طریق اهل بیت عصمت و طهارت گردیده و به ذکر تحقیقات کثیره‌ای از مبانی حکمیّه و اصول عرفانیّه دست زده است. این کتاب، حاوی عمده مبانی و مسائل راجع به مبدأ و معاد و معارف حقّه است. آراء و افکار عرفانی آخوند، بیشتر در این کتاب موجود است. (رسائل فلسفی صدرالمتألهین. ص ۴۸).

آنچه اینک نشر می‌یابد، جلد هفتم و آخرین بخش از تفسیر موجود ملاصدرا، و شامل سوره‌های یاد شده است. محقق محترم افزون بر مقابله چندین نسخه خطی، به بازیابی کلیه روایات و اقوال از منابع همت گماشته است. و گاه توضیحاتی در توضیح و تشریح لغات و مطالب متن افزوده است. کتاب، همراه است با حواشی دقیق و لطیف مرحوم آخوند ملاعلی نوری که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پایان بخش کتاب، فهرست آیات، روایات، اعلام و موضوعات است. محقق محترم فهرستی از اصطلاحات و مفاهیم نیز سامان داده‌اند که برای جستجوگران معارف الهی و جویندگان دیدگاههای صدرالمتألهین بسیار سودمند و کارآمد تواند بود.

حروفچینی، چاپ و تجلید کتاب، همه چشم‌نواز، زیبا و در

بیشتر و حساسیتی فزونتر به تدوین و عرضه این گونه آثار دست یازند.

### تحلیلی از زندگانی امام کاظم (ع)

بافر شریف قرشی. ترجمه محمد رضا عطائی. (چاپ اول: مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا-ع، ۱۳۶۸). ج ۲، ص ۵۸۵+۶۸۰، ص، وزیری.

پیشتر و به مناسبت‌هایی، ضرورت تبیین دقیق ابعاد گونه‌گون زندگانی امامان-ع و تحلیل سیاسی و فرهنگی حیات سراسر اقدام و تعهد آن بزرگواران را مطرح کرده‌ایم. (آینه پژوهش، شماره ۱، ص ۸۲). و یادآوری کردیم که گرچه در این باب نیز گاهی سخن به تفصیل رفته است؛ اما سخنهای بسیاری گفته نشده است. میدان پژوهشهای دقیق این مباحث، باید عرصه حضور متفکران، ققیهان و عالمان بزرگی باشد که افزون بر شناخت وسیع مبانی مکتب، از آگاهیهای تاریخی و دانش روز بهره‌آفری داشته باشند. و پندار ناصواب شخصیت اجتماعی تنها در گرو مایه‌های فقهی است را از صفحه ذهن و صحنه زندگی به در کنند. محقق گرانقدر و فقیه وارسته، استاد بافر شریف قرشی، از این نادره‌های دوران است. او سالهای سال در حوزه‌های درسی فقه و اصول حضور یافته و مجتهدات فراوانی از مباحث فقه و اصول فراهم آورده است. (تحلیلی از زندگانی امام کاظم-ع، ج ۱، مقدمه، ص ۶؛ ماضی الحجب و حاضرها، ج ۳، ص ۷۷). اما زمان شناسی و درک اجتماعی او، قلم و اندیشه‌اش را در بازشناسی ابعاد ناشناخته فرهنگ اسلامی به کار انداخته است. و باید از میان آثار بلند وی، به سلسله عظیم و گرانقدر «حیة الأئمة» اشاره کرد که بخش عظیمی از آن با عناوین مستقل چاپ و نشر شده است. کتاب مورد گفتگو، ترجمه حیاة الامام موسی بن جعفر-ع است که در دو جلد تدوین یافته است. این ترجمه بر اساس چاپ دوم کتاب انجام گرفته و مقدمه‌ای سودمند دارد در تبیین مقاومت منفی و مثبت امامان-ع در مقابل جباران. کتابت با نگرشی بر دوران ولادت و رشد امام-ع- می آغازد و آنگاه به شخصیت و نبوغ آن بزرگوار می پردازد. تبیین محیط پرورشی امام-ع- با عنوان در دانشگاه امام صادق-ع- بحث بعدی است. پس از آن به امتیازات امام و تصریح و نص بر امامت امام موسی بن جعفر-ع- اشاره رفته است. ویژگیهای امام در مرحله بعدی آمده و سپس دیدگاههای عالمان و چهره‌های گونه‌گون سیاسی و علمی درباره امام-ع- عرضه شده است. آنگاه عنوان شمه‌ای از آثار فکری امام-ع- گزارشی است تحلیلی از روایات امام در موضوعات مختلف. سقوط حکومت اموی، فصل بعدی است که مؤلف ژرفنگر

با دقت تمام ابعاد بحث را کاویده و از نهضتها و حرکت‌های زمان امام-ع- به گستردگی سخن رانده و موضع حماسی نهضت آفرینان را در مقابل جباران تبیین کرده است.

جلد دوم کتاب با تحلیل ابعاد مختلف حکومت هارون الرشید عباسی می آغازد و با بحث همه جانبه‌ای پلشتیها و زشتیهای وی را می نمایاند. آنگاه از مواضع امام-ع- و رنجها و سختکوشیها و مصائب آن حضرت در ژرفنای زندانها و تاریک‌نای سیاهچالها، با نگرشی عالمانه سخن رانده است. در فصلی دیگر با عنوان عصر امام، از حرکت‌های فکری و جریانهای فرهنگی گفتگو کرده و بخشهایی از بحث‌های رویاروی ائمه-ع- را با رهبران اندیشه‌های مختلف تبیین کرده است. این بخش نیز آکنده است از اطلاعات فرقه‌شناسی و آگاهیهای سودمند تاریخی و فرهنگی. سپس به گزارش اصحاب امام-ع- پرداخته شده و در ضمن آن از ۳۱۹ صحابی و راوی یاد شده است. در بخش بعدی از فرزندان امام-ع- سخن رفته است. آنگاه گزارش زندانهای امام و شهادت آن بزرگوار است.

اقدام مسؤولان کنگره جهانی حضرت رضا-ع- را باید ستود و تلاشهای سودمند و گرانقدرشان را باید ارج نهاد و توفیقشان را در عرضه ابعاد مختلف زندگانی امامان-ع- از خداوند مسئلت نمود.

### مقالات حقوقی

ابوالقاسم گرگی. (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹). ۲۲۵ ص، وزیری.

گردآوری مقالات و پژوهشهای پراکنده محققان که گاه به وسیله دوستان و گاه توسط خودشان انجام می پذیرد، کاری است سودمند. آقای گرگی استاد ممتاز دانشگاه تهران و از تحصیل کرده‌های سختکوش و اندیشه‌ور حوزه‌های علوم اسلامی، مدتی پیش جلد اول از مجموعه مقالات حقوقی خویش را منتشر ساخت. اثر حاضر جلد دوم این مجموعه است.

بحثها و تحقیقات استاد در عین گزیده گویی، از موشکافی و دقت ویژه‌ای برخوردار است. در این مجموعه، مقاله اول نگاهی است گذرا به برخی از مهمترین موارد اختلاف بین شیعه و دیگر مذاهب اسلامی در اصول عقاید، اصول فقه و فقه. در مقاله دوم با دقت تمام از تأثیر منطقی در علم اصول سخن رفته است که پژوهشی است سودمند و تنبیه‌آفرین و نشانی از ترابط و تعاطی علوم. استاد اظهار امیدواری کرده‌اند که در فرصتی از تأثیر فلسفه در اصول نیز سخن بگویند که یقیناً پژوهشی است لازم و سودمند؛ و امید آنکه

جامه عمل بیوشد. مقاله سوم به تاریخچه علم اصول و تطور آن پرداخته و با گزیده گویی و استواری، مطالب مهمی را مطرح کرده است. موضوع این مقاله، بسیار مهم و شایان دقت و توجه است. در این مقاله، بحث پیدایش علم اصول جای گفتگو دارد. مقاله چهارم عهده دار بحث از قیاس استنباط است که مسأله ای است بحث انگیز و استاد با دقت به ابعاد آن رسیدگی کرده اند. در مقاله پنجم از آراء اصولی غزالی و جایگاه کتاب مهم وی (المستصفی) سخن رفته است. این مقاله نیز آکنده است از آگاهیهای سودمند در زمینه آراء اصولی غزالی و مآلاً بینش استنباطی عامه. با این مقاله، بخش اصول فقه کتاب پایان می پذیرد و بخش فقه آن با مقاله ید مالکی و ید ضمانی می آغازد. ضمان عاقله مقاله بعدی است که در ضمن آن، ضمان و تقسیمات آن آمده و سپس ضمان عاقله بحث شده است. مقاله قانون و حکومت در اسلام، نکات سودمندی دارد و در آن اشاره ای به جایگاه مجلس شورای اسلامی در نظام حکومتی اسلام شده است. در مقاله دیگر با عنوان ولایت و حکومت به اختصار از حکم، حکومت و ولایت سخن رفته است. و سرانجام پایان بخش کتاب، مقاله مالکیت است؛ با توجه به اقسام مختلف آن. کتاب حاضر در مجموع سودمند و خواندنی است و نکات ذیل برای مجلدات بعدی و چاپهای بعدی این مجلدات گفتنی: خوب است پیشینه مقالات در ابتدا یاد شود و منابع مقالات در ذیل صفحات آورده شود. همچنین لازم است هر مجلّدی فهرستهای فنی را به همراه داشته باشد.

## نهج البلاغه، الثانی

گرد آوری و ترتیب جعفر الجائری. (چاپ اول: قم، مؤسسه دارالهیجرة، ۱۴۱۰) ۳۸۳ ص، وزیری.

پیشوای راستین امت، صدای رسای عدالت، علی بن ابی طالب ع. که در دوران رسالت پیامبر بزرگوار اسلام خود را چونان ستاره ای در پرتو خورشید می انگاشت و رُخ نمی نمود و سخن نمی گفت؛ پس از رحلت رسول الله ص. لب به سخن گشود و برای آنکه در تاریخزار یخ زده محیط انسانی، فروغی بیشتر و بیشتر افکند؛ اینجا و آنجا به تبیین معارف الاهی همت گماشت.

امام در دوران بیست و پنج ساله سکوت پسندآموز و تنبّه آفرین خود، از توضیح جایگاه خود و جلوگیری از انحراف تفسیر مکتب در حدّ توان، تبیین برخی از حقایق الهی در قالب پاسخ به سؤالها و اظهار نظر در مقابل مشورتها فراتر نرفت. اما در دوران خلافت، برای هدایت امت و تفسیر راستین مکتب، به تفصیل در مناسبتهای مختلف سخن گفت.

دامنه حقایق گزارش شده از آن بزرگوار در محدوده میدانهای نبرد، فراز منابر، اجتماعهای عمومی و جایگاه خطبه های نماز، از محدوده هدایتهای خصوصی فراتر رفته و تا گستره تمام مناسبتها و موقعیتهای پیش آمده را فرا گرفته است. اوج بلاغت و بلندای فصاحت بیان امام، زیبایی تعبیر و عدویت کلام، چون با محتوای ژرف حقایق ناب درهم می آمیخت؛ اقبال گسترده و عظیم مردم را برای شنیدن و حفظ کردن و به خاطره ها سپردن انگیزه می گشت. کسان بسیاری به هنگام ارشادها و هدایتها و ایراد خطبه های امام جمع می شدند و کویر دلهای تشنه خود را از سرچشمه زلال اندیشه های علوی سیراب می کردند؛ و بسیاری برای حراست این حقایق والا، و نهادن این معارف آفتابگون در پیش دید نسلها و عصرها، آنها را در مجموعه هایی گرد می آوردند. اینک نتیجه آن تلاشها و پایداریها، بخش عظیمی از منابع شناخت مکتب و تفسیر درست و استوار اسلام را تشکیل می دهد.

سخن از پیشینه جمع و تدوین کلمات و آثار آن بزرگوار، در فسحت این گفتار کوتاه نیست (ر. ک: مصادر نهج البلاغه. ج ۱، ص ۵۱؛ تراثنا. سال اول، شماره ۵، ص ۲۷؛ فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران. ج ۲، ص ۲۹۹)؛ اما یاد کردنی است که بلند آوازه ترین این مجموعه ها، یادگار ماندنی و جاویدان فقیه، محدث و متکلم گرانقدر، محمد بن الحسین، مشهور به سید رضی است.

پس از مرحوم سید رضی، عالمان و محدثانی بر شیوه وی اقتدا کردند و برخی از خطبه ها، کلمات و نامه های امام ع. را گرد آوردند (مصادر نهج البلاغه. ج ۱، ص ۲۶۹)؛ که کتاب مورد گفتگو نیز در همین رده است. مؤلف آن را چونان نهج البلاغه، در سه بخش تنظیم کرده است: (۱) خطبه ها (۲) نامه ها (۳) کلمات قصار. در بخش اول، ۱۳۹ خطبه و در بخش دوم، ۷۱ نامه و در بخش سوم، ۳۳۶ سخن کوتاه آورده شده است.

در متن کتاب، خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار بدون سند آمده و در پانوشتها، گاهی کلمات مشکل توضیح داده شده است. و در پایان در ضمن فهرست منابع و مصادر، تمام آنچه در متن کتاب آمده است، به دقت نشان داده شده است.

متن کتاب، با خط خوش و زیبایی نگاشته شده و چاپ و صحافی آن، زیبا و چشم نواز است. ناشر کتاب اظهار امیدواری کرده است که در چاپهای آینده، کتاب را به فهرستهای گونه گون و فنی مزین کند و به ترجمه کتاب به زبان فارسی نیز دست یازد. توفیق ناشر محترم را در این خدمت گرانقدر در پیشگاه مکتب علوی از خداوند خواهانیم.

## الطفل، نُشوؤهُ و تربیتَهُ

بخش کودک و نوجوان مؤسسه بعثت. (چاپ اول: تهران، مؤسسه بعثت، ۱۴۱۰). ۳۹۰ ص، وزیری.

گردآوری و تبویب موضوعی احادیث، از جمله تلاشهای سودمندی است که بی گمان در تحلیل و عرضه اندیشه اسلامی سودمند تواند بود. فراهم آمدن تمام یا بخش عمده روایات یک موضوع، به پژوهشیان این امکان را می دهد که در پرتو تحلیل و بررسی مجموعه آنها و مقارنه احادیث با یکدیگر، از عام و خاص، مطلق و مقید و مجمل و مبین آنها اطلاع یابند و با دست یافتن به چند روایت، نظر قطعی صادر نکنند. به هر حال، کتاب مورد گفتگو از جمله اقدامهای سودمندی است که بخش کودک بنیاد بعثت بدان همت گماشته است. محققان، کتاب را بر اساس مجموعه های حدیثی و مسائل الشیعه و مستدرک الوسائل و بحار الأنوار در پرتو بخش تدوین کرده اند.

کتاب حاضر با عنوان طلب الولد می آغازد و با روایات مربوط به ایام حمل ادامه می یابد. برخی دیگر از بخشهای آن بدین قرار است: آداب مربوط به ولادت، روز هفتم، نامگذاری، عقیقه، ایام شیرخواری، مسائل مربوط به سلامت جسمی و رشد فکری، احادیث مربوط به پسران و دختران و چگونگی رفتار با آنها، یتیم و مسائل مربوط به آن، آموزش فرزندان و...

در ذیل روایات، نشانی آن از سه کتاب یاد شده آمده است و در پایان بخشها، بر اساس شماره روایات و ذیل عناوین، منابع اصلی روایات و اختلاف نسخه ها یاد گردیده است. جناب دکتر سید محمد باقر حجتی - که در زمینه تعلیم و تربیت آثار سودمندی تدوین کرده اند - به این کتاب مقدمه ای کوتاه نگاشته اند و در ضمن آن از اهمیت تعلیم و تربیت و چگونگی کتاب به اجمال سخن گفته اند. کتاب حاضر در مجموع اثری است سودمند و بی گمان پژوهشگران مسائل تربیتی را کارآمد خواهد بود. برای پژوهنده در مسائل تربیتی البته جای این نکته باقی است که چه بخش از این روایات را می توان به عنوان دستور کلی تلقی کرد و چه بخش از آن یا توجه به چگونگی موارد ویژه ای صادر شده است. اما در نگریستن و تأمل در این روایات، دقت شگرف رهبران الهی را در تربیت نسلی مؤمن، اندیشه ور، سالم و استوار، به گونه ای اعجاب انگیز نشان می دهد و لزوم توجه به آن را از لحظه های آغازین شکل گیری فرزند در دوران حمل فریاد می آورد. قطعاً ترجمه روان و کارآمد آن برای پژوهشگران مسائل تربیتی که احیاناً از متون

عربی آگاهی ندارند، سودمند است. امید که ناشر محترم بدان نیز همت بگمارند و متخصصان مؤمن و مسلمان مسائل تربیتی نیز شایسته است در آن به دقت بنگرند و از رهنمودهای آن بهره گیرند و با توجه به این رهنمودها و در پرتو این آگاهیها، با یاری گیری از داده های دانش بشری و پژوهش مقارنه ای، آثار کارآمدی پدید آورند.

## الحقائق فی تاریخ الإسلام والفتن والأحداث

حسن المصطفوی. (قم، مرکز نشر الکتاب، ۱۴۱۰). ۴۹۵ ص، وزیری.

از همان روزی که مسیر خلافت پس از پیامبر در خلاف مسیر تعیین شده الهی شکل گرفت، و تصریحها و نصوص روشنگر پیامبر نسبت به جایگاه بلند علمی - ع - در اسلام به فراموشی سپرده شد؛ افزون بر علمی - که ضمن چشم پوشی از حق مسلم خلافت و سکوت تلخ بیست و پنج سالی از ابلاغ حق و تبیین جایگاهش سخن می گفت و سکوت ماندن حق را روا نمی دانست - رهیاریان بیدار و همگامان استوار او نیز بارهای بار حق علمی را بر سر کوبها و برزنها فریاد کردند و سکوت در مقابل کتمان حق را بر نتابیدند.

بعدها و در دوران نگارش آثار و تدوین روایات، سنت شناسان علوی در قالبهای گونه گونه به احقاق حق علمی و گزارش درست رویدادهای تاریخی پرداختند و برای نمایش جایگاه ولای آن امام انسانیت، آثار گرانقدری پدید آوردند.

در سده های واپسین، دامنه این نگارشاها بگسترده و مجموعه هایی از این دست، بخش عظیمی از میراث فرهنگی ما را شکل داد. این گونه آثار به لحاظ محتوا و نیز سبک نگارش و شیوه پرداخت و موضوع، گونه گونه هستند و غالباً ابعاد بحث در این نگاشته ها به تمام موضوعات تاریخی، عقیدتی، تفسیری و... که به گونه ای در جهت هدف یاد شده سودمند تواند بود، کشیده شده است. بدون هیچ گونه تردیدی توان گفت که اگر نوشته هایی از این دست آمیخته با روح علمی و به انگیزه تحری حقیقت و به دور از لحن گزنده و پیراسته از عصبیتهای مسلکی باشد، سودمند و کارآمد تواند بود. چرا که بدان گونه که مصلحان و فریاد گران وحدت نیز تأکید کرده اند - وحدت راستین نیز جز در پرتو شناخت راستین تاریخ اسلام، حوادث، و جریانهای جاری در آن میسر نخواهد بود.

کتاب یاد شده از جمله آثاری است که در این جهت و با این آهنگ تدوین یافته تحقیقی از تاریخ اسلام را عرضه کند، و از چگونگی حوادث و بدعتهای جاری در آن پرده برگردد.

مؤلف بزرگوار سعی بلیغی به کار بسته تا محتوای آن از گزندگی و طعن به دور باشد. از این روی، بارها در لایبای صفحات کتاب تنبّه داده و تصریح کرده است که آهنگ طعن بر هیچ مسلمانی را ندارد و برای ایجاد تفرقه و تجدید جداییها و تحریک عواطف قلم نمی زند؛ بلکه می کوشد تا حقایقی را روشن سازد و بر تاریکیها و ابهامها پرتوی افکند.

کتاب حاضر پس از مقدمه ای در چگونگی تدوین آن، به تبیین جایگاه والای علی-ع- و فرزندانش از زبان پیامبر پرداخته است. آنگاه مفهوم «اهل البیت» باز شناسی شده و فضایل منقول درباره آنان عرضه گردیده است. سپس با عنوان «رسول الله و علی بن ابیطالب»، فضایل و مناقب علی-ع- از گفتار پیامبر-ص- آمده است، و پس از آن، روایاتی درباره شخصیت حضرت زهرا-س- یاد شده است. چگونگی خلافت خلفاء ثلاثه، حوادث و فتنه ها و بدعت های آن روزگاران، ماجرای جمل، صفین، نهروان و زمینه های این فتنه ها، بخشهای بعدی کتاب را تشکیل می دهد. در فصول بعدی از فضایل و مناقب فرزندان علی و ائمه طاهرین-ع- سخن رفته است و روایات مربوط به امام زمان-ع- نیز یاد شده است.

پایان بخش کتاب، مشتمل بر اشاراتی است در چگونگی احادیث، جعل و کذب در روایات، و لزوم غور در بازشناسی سره از ناسره و اهمیت و استواری آنچه در این کتاب آمده است. مطالب کتاب مستند است بر منابع معتمد اهل سنت از میان کتابهای حدیثی، ادبی، تاریخی، تفسیری و رجالی نگاشته شده در پنج قرن اول اسلام. گاهی از کتابهای سده های واپسین نیز به عنوان تأیید و تکمیل - و نه استناد - مطالبی آمده است. مؤلف غالباً پس از نقل روایات، به توضیح و تبیین آنها می پردازد و در پرتو داریتی هوشمندانه، نکات ارزنده ای را یاد آوری می کند.

## التحریر الطاووسی

حسن بن شهید ثانی. تحقیق فاضل جواهری. (چاپ اول: قم، کتابخانه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۱). ۸۵۰ ص، وزیری. یکی از منابع مهم رجالی، کتاب شیخ ابو عمرو، محمد بن عمر بن عبدالعزیز الکشی است که از آن در برخی منابع به معرفه الناقلین عن الأئمة الصادقین یاد شده است. مرحوم محمد بن الحسن (شیخ طوسی) به گزینش و پیرایش اثر یاد شده دست یازیده و کتاب معروف و بسیار مهم اختیار معرفه الرجال را سامان داده است. مرحوم سید احمد بن طاووس، از رجالیون، محدثین و محققین بنام قرن هشتم هجری، متن اختیار الرجال را با گزینش و

پیرایش و برخی جرح و تعدیلهای، با متن اصول سه گانه دیگر (فهرست و رجال شیخ و فهرست نجاشی) به اضافه متن کتاب الضعفاء از ابن الغضائری، در کتابی گرد آورده و این مجموعه را حلّ الاشکال فی معرفه الرجال نامیده است. مرحوم شیخ حسن، فرزند برومند شهید ثانی (معروف به صاحب معالم) اختیار الرجال گنجائیده شده در حلّ الاشکال را از مجموعه یاد شده استخراج کرده و آن را التحریر الطاووسی لکتاب الاختیار من کتاب ابی عمرو الکشی نامیده است. بدین سان، تخریر طاووسی همان اختیار است؛ با این تفاوت که عناوین آن بر نسق حلّ الاشکال ترتیب یافته و نه به شیوه اصل کشی و کتاب شیخ.

محقق محترم، کتاب را بر اساس سه نسخه و مقارنه و تطبیق با متون دیگر، مقابله و تصحیح کرده و در پانوشتهای بسیار مفصل و سودمند خود، افزون بر ضبط اختلاف نسخه ها جایگاه یاد کرد رجال را در منابع مختلف رجالی نشان داده و غالباً متن اظهار نظر رجالیون درباره رجال آورده و به مقارنه و مقایسه آراء آنان با متن کتاب پرداخته است. این پانوشتها و توضیحات که بسیار مفصل و گسترده است، بهره رسانی کتاب را افزون ساخته است.

در پایان، محقق سختکوش کتاب، فهرستهای فنی و کارآمدی ترتیب داده است بدین قرار: فهرست اعلام رجال، اماکن، روایات و طبقات.

تحقیق کتاب در مجموع گسترده و سودمند و دقیق است و چاپ و صحافی آن نیز شایسته و ستودنی است.

## فطرت

مرتضی مطهری. (چاپ اول: تهران و قم، انتشارات صدرا، ۱۳۶۹). ۲۷۵ ص، رقعی.

اثر حاضر مشتمل بر سلسله بحثهایی است از استاد مطهری که در سالهای ۵۵-۵۶ تحت عنوان فطرت ایراد گردیده است. استاد مطهری - به روی هم - در چهار نوبت، مسأله فطرت را مورد مطالعه و بحث قرار داده است: در انجمن اسلامی پزشکان، در حوزه علمیه قم، در جلساتی در تهران، و در جمع دبیران مدرسه نیکان. همچنین از وی یاد داشتهایی نیز در این زمینه باقی مانده است.

کتاب یاد شده شامل سخنرانیهای آن مرحوم در جمع دبیران مدرسه نیکان است که در طی ده جلسه ایراد گردیده و سپس ادامه نیافته است. دیگر سخنرانیها و یادداشت های استاد مطهری درباره فطرت، در این اثر آورده نشده و نشر آن به مجموعه آثار وی موکول شده است. بنابراین با مطالعه کتاب حاضر نیز نمی توان به کلیه

نظریات استاد مطهری درباره فطرت دست یافت و می بایست چشم انتظار انتشار مجموعه آثار بود.

در نخستین بخش کتاب، واژه فطرت کالبد شناسی شده و مفهوم آن با واژه‌های «صبغه» و «حنیف» مقایسه گردیده است. سپس تفاوت طبیعت و غریزه و فطرت از یکدیگر نمایانده شده است. در ادامه بخش اول و در سراسر بخش دوم کتاب به اثبات این نکته پرداخته شده که انسان دارای فطریاتی است. آنگاه فطریات انسان در «شناختها» و «خواستها» مورد مذاقه قرار داده شده است. در بخش سوم از گرایشهای مقدس آدمی سخن رفته و پنج پدیده به عنوان فطریات احساسی آدمی بر شمرده شده است:

۱. حقیقت جویی ۲. گرایش به خیر و فضیلت ۳. گرایش به جمال و زیبایی ۴. گرایش به خلاقیت و ابداع ۵. عشق و پرستش.

در بخش بعدی کتاب به تفصیل از عشق و پرستش سخن رفته است و ضمن پژوهش در مفهوم لغوی عشق و تبیین نظریات مختلف درباره آن، نظریه حسیتون مورد سنجش قرار گرفته است. بخش بعدی کتاب عهده دار بحث از ماهیت عشق روحانی است و ثبات و اطلاق اخلاقی و ارزشهای انسانی مورد تکیه و تأکید قرار داده شده است.

بحث بعدی این اثر به فلسفه تاریخ نزدیک می شود و تکامل اصالتهای تاریخ و انواع تکامل جامعه بشری (تکامل در رابطه انسان با طبیعت، تکامل در روابط ساختمانی اجتماع و تکامل در انسانیت) مورد اشاره قرار گرفته شده است. جمع ثبات ارزشهای اخلاقی و انسانی - که در بخش پیشین این اثر مطرح گردیده - با تکامل اصالتهای انسانی - که در این بخش مطرح شده است - از معضلاتی است که پژوهش گسترده‌ای را می طلبد و در این اثر نیز اشارات مهمی به آن شده است.

آنچه گذشت، دورتمایی از ریز مباحث شش بخش از کتاب یاد شده است. پنج بخش بعدی کتاب (مبنا و منشأ مذهب، عشق و عبادت، فطری بودن دین، نظریه دورکیم و نظر قرآن درباره متشادین)، پژوهشی است عالمانه در «جامعه شناسی مذهب»، و به تعبیر دقیقتر جامعه شناسی دین. در این پژوهش، «تعصیبهای لامذهبی» مورد اشاره و نقد قرار گرفته شده و جهل و ترس و دیگر پدیده‌هایی که به عنوان منشأ و انگیزه پیدایی دین از جانب نظریه پردازان غیر دینی مطرح گردیده، نقض و نقد شده است.

چنین می نماید بخشهای نخستین کتاب سابق الذکر که درباره فطرت است، چنان تجانس و سنخیت موضوعی با بخشهای واپسین کتاب که در جامعه شناسی دین است، نخواهد داشت. حالیا که

چنین نیست؛ زیرا فطری بودن دین و به هم آمیختگی دین و فطرت سابق آن گردیده که بحث از فطرت به دین شناسی آمیخته شود. و در پرتو آمیختگی دین و فطرت (فطری بودن دین و دینی بودن فطرت) است که استاد مطهری «اصل موضوع» جامعه شناسی جدید مذهب را - که جهل و ترس و استثمار را منشأ مذهب می داند - به تیغ بی دریغ نقد علمی گردن می زند.

با عنایت به آنچه رفت، بخشهای پایانی این کتاب (جامعه شناسی مذهب)، دقیقاً تکمله کتاب علل گرایش به مادّیگری است. به این توضیح بسنده کنیم که اساساً استاد مطهری بحث از علل گرایش به دین را گمراه کننده و بیراهه می دانسته است. زیرا «گرایش دینی نیازی به پرسش ندارد. آن، کشش فطرت است، بلکه باید کاوش کرد که چرا بشر گرایش به بی دینی پیدا کرد؟» (ر. ک: علل گرایش به مادّیگری. ص ۵۸). از این رو حضرتش به پی جویی علل گرایش به مادّیگری پرداخت. (گذشته از اثر سابق الذکر؛ ر. ک: اصول فلسفه و روش رئالیسم. ج ۵، ص ۹ و ۱۰؛ امدادهای غیبی در زندگی بشر. ص ۱۶-۴۷؛ و جزایشان، به نظریات همگون استاد محمد تقی شریعتی در: وحی و نبوت در پرتو قرآن. ص ۱۶۱؛ تفسیر نوین. ص ۴۰۴ رجوع شود.)

بنابراین می نگیریم که استاد مطهری از سویی به پژوهش در علل گرایش به مادّیگری می پردازد و از سوی دیگر در این اثر، اصل موضوع «جامعه شناسی جدید مذهب را مخدوش می کند و فرضیه‌های اقتصادی، ترس، جهل، غریزه جنسی و... را به عنوان منشأ پیدایی دین، مورد نقض قرار می دهد.

کتاب حاضر در بر دارنده کلیتاتی است از مباحث فطرت و اثبات فطری بودن دین. مذاقه و تأمل در آن، سودمند است و مفید.

### از چشم برادر

شمس آل احمد. (چاپ اول: قم، انتشارات کتاب سعیدی،

۱۳۶۹). ۵۷۵ ص، وزیری. مصور.

در پی سالها مرارت و کوشش، شمس آل احمد را توفیق نصیب گشت که زیستنامه ای دراز دامن و گرانسنگ از روانشاد جلال آل احمد، فرا چنگ خوانندگان و دل سپردگان آن مرحوم دهد.

«جلال آل احمد»، نامی آشنا و یادمان برای مردم ماست. وی را جلال «آل احمد» و جمال «اهل قلم» خوانده‌اند. همو که «حسی در میقات» شد و «کسی در ادبیات». خود - در مثلاً شرح احوالات - می گفت:

در خانواده‌ای روحانی (مسلمان - شیعه) برآمده‌ام. پدر و برادر

## معجم الأدوات والضمائر في القرآن الكريم المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم

اسماعیل احمد عمایره و عبدالمجید المصطفی السید. (قم).  
انتشارات دارالفکر، ۱۳۶۹). ۸۱۴ ص، رحلی.

فَن کشف الآیات نویسی و معجم نگاری را باید یکی از  
شعبه های کار آمد علوم قرآنی تلقی کرد که پیشینه چندین صدساله  
دارد. در این گونه آثار، مؤلفان در پی آن بوده اند که دستیابی به  
آیات قرآن را سهل الوصول سازند. بر اساس اظهار نظر برخی از  
پژوهشگران، کهنترین این آثار، آیه الآیات فرقانی است متعلق به  
قرن نهم و تدوین گشته به همت شهاب الدین احمد بن محمد مدون  
نیشابوری. (ر: ک: «آیه الآیات فرقانی اولین کشف الآیات».

نشریه دانشکده علوم معقول و منقول مشهد. ۱۳۴۷، ص ۲۳۲).

در سده های واپسین، دامنه کشف الآیاتها و معجمها گسترده  
گشته و دامنه آن از محدوده راهنماییهای الفاظ فراتر رفته و  
معجمهای موضوعی و راهنماییهای مطالب نیز فراهم آمده است.  
تاریخ تطور این شعبه از علوم قرآن در عهده مجالی فراختر است؛ اما  
اینک باید یادآوری کرد که در میان معجمهای لفظی، سودمندترین  
و کارآمدترین آنها، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم از  
محمد فؤاد عبدالباقی است. عبدالباقی در معجم خود، اسما صریح  
و افعال قرآنی را بر اساس مواد کلمات فهرست کرده است که  
بهره وری از آن برای کسانی که از ادبیات عرب آگاهی ندارند،  
مشکل است. گویانکه این مشکل به همت جناب آقای محسن  
بیدارفر و با تنظیم و ترتیب آن بر اساس هیئت کلمات و با عنوان  
ترتیب المعجم حل شده است.

در ادامه معجم نگاری برای الفاظ قرآن کریم، کتاب مورد  
گفتگورادر پیش رو داریم که مؤلفان آن را بدین گونه معرفی کرده اند:  
«معجم الأدوات و الضمائر فی القرآن الکریم تکملة المعجم المفهرس  
لألفاظ القرآن الکریم». بدین سان، کتاب یاد شده فهرست حروف  
و ضمائر در قرآن کریم است. مؤلفان کتاب را در دو بخش تنظیم  
کرده اند: بخش اول حروف و بخش دوم ضمائر. در بخش ضمائر،  
ابتدا ضمائر رفع، سپس نصب و آنگاه جر را آورده و ضمائر منفصل  
را مقدم بر متصل داشته اند. در ضمائر متصل، ابتدا ضمائر متصل به  
اسماء آمده است و آنگاه افعال و سپس حروف. در بخش حروف،  
حروف مشدد دو حرف تلقی شده و بدین سان «این» بر «ای» مقدم  
شده است. حرفها و ضمائر به دقت شماره شده اند و در اولین یاد  
کرد تعداد کل آنها در قرآن ضبط شده است. در مقابل هر کلمه، دو عدد

بزرگ و یکی از شوهر خواهرهام در مسند روحانیت مردند. و  
حالا برادر زاده ای و یک شوهر خواهر دیگر روحانی اند. و این  
تازه اول عشق است. که الباقی خانواده ام همه مذهبی اند. با  
تک و نوک استثنایی.

باری جلال از خانواده ای بر آمد که همه قبیله او عالمان دین  
بودند ولیک یک چند از دین قبیله خود روی برتافت. آنک پا به  
جریانهای فکری و سیاسی دیگر گذارد. از آنان نیز روی برتافت و  
سپس به جانب دین شتافت. اما این باز دین را «انتخاب» کرد؛  
دینی آگاهانه، نجات دهنده و تعالی بخش. سهل است که خود را  
در دین «خسی» کرد؛ اما «کسی» شد.

از چشم برادر، مشتمل بر تبیین احوال و افکار و آثار آل احمد،  
از چشم برادر اوست. کتاب حاضر در یازده بخش سامان داده شده  
است و در آن از مسائل ذیل به تفصیل سخن رفته است: تولد و  
زادگاه جلال و شناخت پدر و نیای وی، نشو و نما، آثار و آراء سیر و  
سنوک و فرایند اندیشه های جلال، القاب، جلال در نویسندگی،  
باطوقها، مزار و وصیت، مرگ جلال، و مسائلی دیگر از این دست.

حساسترین و مهمترین بخش کتاب یاد شده، بخش اول آن  
است که به چگونگی مرگ جلال آل احمد (و به ضرس قاطع مؤلف  
شهادت وی) اختصاص داده شده است. گویانکه در شرح حال  
نگاری، نخست از تولد یک شخص و در فرجام از مرگ او سخن  
می رود؛ اما در این اثر به سبب اهمیت مرگ جلال و ابهاماتی که  
در این زمینه موجود است، نخست از مرگ وی سخن رفته است.  
نویسنده در این بخش کوشیده است که برای اثبات شهادت جلال،  
«قرینه» و «بیته» نشان دهد و مسائل نگفته و نهفته را در چگونگی  
مرگ وی، فراچنگ پژوهندگان زندگی جلال دهد.

گرچه اثر حاضر در بیان زندگی جلال آل احمد است؛ اما  
نویسنده تنها بدین اقتصار نکرده که «درباره» وی نکاتی را  
بنگارد؛ بلکه مسائل فراوانی «در پیرامون» زندگی آل احمد در  
مطاوی این اثر گنجانیده شده است. به دیگر بیان می سزد گفت که  
کتاب حاضر مشتمل بر دوره ای از تاریخ سیاسی و فکری ایران  
معاصر است. گوشه هایی از کارنامه نهضت روشنفکری و جریانات  
سیاسی را در لابلای این کتاب می توان مورد عنایت قرار داد. اسناد  
و تصاویر این اثر نیز - که گاه یک تصویر آن از هزاران واژه گویاتر  
است. بر ارزش و اهمیت آن افزوده است.

آنچه گذشت، حاصل توفیق شتابان کتاب پیشین بود. در این باره  
می ماند نکات دیگری که «گفته آید در مقام دیگری». سعی مؤلف  
و ناشر آن مشکور باد.

وجود دارد: اولی نشانگر سوره و دومی آیه. در حروف، قسمت مهمی از آیه آمده است و در ضمائر به کلمه همراه آنها بسته شده است. کتاب در مجموع با دقت و وسواس تهیه شده و از روشمندی و زیبایی و چشم نوازی، بالاترین حد را برخوردار است. پژوهشیان قرآنی با داشتن این دو معجم (معجم المفهرس و معجم الأدوات)، در دست یافتن به تمام الفاظ قرآن با هیچ مشکلی مواجه نخواهند بود. معجم مورد گفتگو از جهات دیگر نیز بسیار مورد استفاده و قابل توجه است. به ویژه ادیبان و استادان ادبیات عرب در حوزه‌ها به سهولت می‌توانند شواهد بحث را با مراجعه به این اثر گرانقدر از کتاب الهی برگیرند و استشهاد به اشعار جاهلی آمیخته با ترهات را به یکسو نهند.

### الفهارات

ابی اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال، معروف به ابی هلال النقفی. تحقیق و تعلیق السید عبدالزهراء الحسینی. (قم، مؤسسه دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۱). ۵۰۰ ص، وزیری.

در میان مجموعه‌های تاریخی با آثاری روبرو هستیم با عنوان الفهارات. این گونه آثار که غالباً به قلم و همت سنت شناسان علوی سامان یافته است، در جهت تبیین و گزارش یورشها و هجومهای سپاهیان پلشت معاویه به مرزهای حکومت علوی پس از ماجرای نبردهای سه گانه است. (الذریعة، ج ۱۶، ص ۱). کتاب یادشده یکی از این آثار است که مؤلف آن ابراهیم بن محمد ثقفی (متوفای ۲۸۳)، از چهره‌های منور تشیع و از محدثان و مورخان کم نظیر فرهنگ اسلامی است. شرح حال نگاران و رجال یونانی را به وسعت اطلاع، وثاقت در نقل، و استواری در موضع ستوده‌اند و کتاب وی را یکی از آثار عظیم النظر در مجموعه آثار تاریخی تلقی کرده‌اند. مرحوم ارموی -فقید علم و تحقیق- که برای اولین بار با تلاشی شگرف از چهره کتاب یادشده غبار گمنامی را سترده‌اند؛ درباره چگونگی آن نوشته‌اند:

اگرچه غرض اصلی از تألیف این کتاب ذکر غارات بوده؛ لیکن چون مؤلف بسیار با اطلاع و پرمایه بوده و در تصنیف و تألیف مهارت و تبخیر تمام داشته، در مطاوی این کتاب و لابلائی اوراق آن مطالب بسیار ارزنده‌تر از اصل موضوع را - که ذکر غارات مذکور باشد - گنجانده است؛ به طوری که خواه از آن مطالب فرعی و تبعی که به طفیل موضوع اصلی یاد شده است، بیشتر استفاده می‌کنند. غالب این مطالب که مؤلف به عنوان پیش گفتار و تمهید مقدمه و زمینه‌سازی برای دخول در اصل

موضوع در اختیار خوانندگان گذارده در پیرامون آن است که مختصری از وضع حیات و چگونگی زندگانی امیرالمؤمنین -ع- و روش اداری و سیاسی و اخلاقی آن حضرت را که درسی آموزنده و تأمین کننده سعادت جاودانی برای نوع بشر است، در دسترس خواننده بگذارد تا وی از روی بصیرت از مطالب کتاب بهره‌مند شود و بداند که این غارتها همانا انگیزه جهل و نادانی و وسیله حق کشی و نابود کردن عدالت و دستاویز تمایلات و اغراض نفسانی و زاینده هوی و هوس مثنی دنیا طلب بوده است تا در نتیجه ظالم و مظلوم خود به خود از همدیگر جدا شده و هر یک از حق و باطل روشن و پیدا و آشکار و هویدا گردد. (الفهارات، ج ۱، مقدمه و حواشی و تعلیقات میرجلال‌الدین حسینی ارموی، ص ۱، ص ج - د).

سخن از اهمیت و جایگاه الفهارات در این مختصر نمی‌گنجد؛ فقط یادآوری کنیم که این یکی از بهترین و تنبّه آفرین ترین و آموزنده ترین منابع تاریخی است که پاسخی بسیاری از چراهای مربوط به زندگانی سیاسی علی -ع- را در اختیار می‌نهد؛ چرا مردم در ابتدا آن چندان به آن حضرت روی آوردند و چرا سپس بدان سان روی برگردانند! آن جداییها از علی -ع- چرا و آن روی آوریها به معاویه چرا! هجومهای معاویه ریشه در کجا داشت و پیروزیهایش معلول چه بود. علی -ع- چگونه زندگی می‌کرد و با اصحاب چگونه برخورد می‌کرد. در اجرای حدود تا چه حد پیش می‌رفت و دهها سؤال دیگر.

این در تبیین نخست بار به سال ۱۳۹۵ هجری قمری در تهران با تحقیق و تعلیق و حواشی مرحوم محدث ارموی از سوی انجمن آثار ملی در دو جلد و ۱۱۷۳ صفحه نشر یافت. تحقیقات مرحوم محدث بسیار گسترده و مقدمه و پاوریهای وی بر اصل افزون شده است. مرحوم محدث کتاب را بر اساس تنها نسخه موجود که به قول وی بسیار مشوش بوده، تصحیح و تحقیق کرده است.

اینک محقق سخت‌کوش جناب عبدالزهراء حسینی، مؤلف کتاب گرانقدر مصادر نهج البلاغه و اسانیده و دیگر آثار سودمند، با دستیابی به نسخه‌ای دیگر از آن در کتابخانه ظاهریه و با توجه به چاپ مرحوم محدث به تحقیق و تصحیح کتاب دست یازیده و مجموع آن را در یک جلد با توضیحاتی کوتاه در پانوشتها و ضبط نسخه بدلهها منتشر کرده است. محقق محترم در مقدمه کتاب از مرحوم محدث به تجلیل یاد کرده و از بهره‌وریهای فراوان از تحقیق وی سخن گفته است و در پایان کتاب نیز با جمله «و أقول عوداً كما قلت أني عيال على السيد المحدث الأرموي نصر الله وجهه في